

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК (061:069) (477.46) (092)

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОДИНИ КУРІННИХ)

Ігор Опацький

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: igor.opatskiy@gmail.com

Пам'ятки історії та культури відграють важливу роль у процесі етноідентифікації українського народу. Збережена культурна спадщина є цінним джерелом духовного збагачення, візуалізує панораму історичного буття народу. Питання охорони об'єктів культурної спадщини є одним з пріоритетних завдань органів державної влади та регулюється низкою законодавчих актів. Але значна кількість пам'яток минулого з плином часу зазнають руйнувань і втрачаються для майбутніх поколінь. Тому узагальнення історичного досвіду роботи пам'яткоохоронних організацій із збереження культурних цінностей видається особливо актуальним.

Громадською структурою, що заклала фундамент пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу стало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, створене за ініціативи Історичного товариства Нестора-літописця 1910 р. Члени товариства провели значну роботу з виявлення, дослідження, охорони та реставрації пам'яток; збирали відомості про об'єкти культурної спадщини на території України з метою укласти у майбутньому реєстр її культурного надбання [1]. 1912 р. група дослідників з м. Умані звернулася до Голови товариства охорони пам'яток з пропозицією організації регіонального відділення. Автори листа (Х. Ящуржинський, З. Краковецький, М. Бутирський та ін., всього 10 осіб) зазначали, що численні пам'ятки на території повіту досліджуються без належного наукового аналізу та часто внаслідок цього втрачаються. 17 жовтня 1913 р. було зареєстровано філію під назвою «Уманський відділ Київського то-

вариства охорони пам'яток старовини і мистецтва» [2]. Діяльність відділення поширювалася на територію колишнього Уманського полку – Уманський, Звенигородський, Липовецький, Таращанський повіти Київської губернії, а також Гайсинський, Балтський і Брацлавський повіти Кам'янець-Подільської губернії. До найближчих завдань відносилися: дослідження та опис курганів, церков, ікон, старовинних видань; вивчення державних і приватних архівів; організація бібліотеки та музею [3].

Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва знайшла відображення у публікаціях І. Гирича [4], Т. Григор'євої та Г. Денисенко [5], Л. Качковської [6]. Автори основну увагу зосереджують на розкритті різних аспектів діяльності Київського товариства загалом, не ставлячи собі за мету дослідити діяльність Уманського відділення. Найдетальніше про нього дізнаємося з монографії Л. Федорової [7], в якій авторка, спираючись на документи архівного фонду товариства, описує керівний склад Уманського відділення, основні питання, що обговорювалися на засіданнях у 1914 та 1915 рр., напрямки та форми діяльності.

Отже метою нашої розвідки є аналіз архівних документів родини Курінних, що стосуються діяльності Уманського відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, зокрема щоденникові записи, листування у справі організації товариства, газетні публікації, протоколи засідань аби детальніше реконструювати діяльність товариства та визначити вклад

Петра Федоровича (1852-1931) і Петра Петровича Курінних (1894-1972) у його роботу.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України, в особовому фонді історика, археолога, організатора пам'яткоохоронної справи Петра Курінного зберігаються документи, аналіз яких дозволить розширити знання про діяльність Уманського відділення товариства. У фонді містяться листування у справі організації товариства та його подальшої роботи [8], газетні публікації [9], протоколи засідань [10], записка Ради Імператорського Російського військово-історичного товариства з інструкцією відділам [11], план праць по проведенню історичного й економічного опису Христинівського району Уманської округи [12]. Значно доповнюють інформацію про діяльність Уманського відділення товариства щоденникові записи батька Петра Курінного – Петра Федоровича Курінного, який обіймав посаду скарбника цієї організації [13].

Матеріали родини Курінних дозволяють зробити кілька хронологічних акцентів в історії Уманського відділення. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва 11 лютого 1913 р. надіслало повідомлення за № 5, з підписом голови товариства В. Іконнікова, в якому зазначалося, що на загальному засіданні товариства 25 січня 1913 р. було прийнято рішення вважати Уманське відділення Товариства відкритим [14]. А 25 жовтня 1913 р. з Києва надійшло повідомлення за № 114 з інформацією про реєстрацію Київським губернським у справах товариств 17 жовтня Уманського відділення, про що справник Київського товариства був повідомлений 23 жовтня [15].

Незважаючи на визначені при реєстрації найближчі завдання діяльності відділення, під час засідань програма доповнювалася новими завданнями й ініціативами. На засіданні 17 січня 1914 р. до найближчих завдань пропонувалося віднести зібрання відомостей про історичні місцевості, урочища, кургани, села та містечка; дослідження топографії, укріплень і валів старовинної Умані; легенди та перекази про коліїв, польське та єврейське населення під час Коліївщини; збір документів і переказів про військові поселення Київської та Подільської губерній; організацію археологічних і географічних екскурсій; збір музичних творів (пісні, колядки, вірші); фотографування старовинних надгробних пам'ятників і надписів, мистецьких творів [16].

Найінформативнішою та наймасивнішою групою документів є протоколи засідань товариства. Завдячуючи їм, у діяльності Уманського відділення можемо виділити кілька основних напрямів. Одним з найперших напрямів діяльності, за реалізацію якого взялися члени відділення, було дослідження архівів м. Умані. Зокрема у протоколі зібрання членів товариства від 21 листопада 1913 р. зафіксовано прохання до члена товариства М. Ковесникова (гласний Уманського повітового земства і міської управи, член Уманського окружного суду) ознайомитися з місцевими архівами – Уманського Успенського собору, Уманського духовного училища, колишнього Уманського військового поселення й ін. [17]. На річному зібранні 20 листопада 1914 р. П.Ф. Курінний (відомий уманський адвокат) запропонував розширити перелік досліджуваних архівів і включити до нього зібрання документів Ради мирових посередників, архіви волосних управлінь і судів. Його ж ініціативою була пропозиція звернутися з клопотанням аби ці архіви не знищувалися та не продавалися раніше, ніж їх опрацюють вчені архівної комісії [18]. Невдовзі Х. Ящуржинський (голова Уманського відділення Київського товариства) інформував членів відділення про оглянутий ним архів Уманського поліцейського управління, який зберігався у непристосованому приміщенні, а справи несли побутовий та юридичний інтерес. Члени відділення, здійснюючи пошуки архіву Уманських військових поселень, на зборах 7 лютого 1915 р. прийняли рішення звернутися з клопотанням до Київської казенної палати, Управління державним майном, Київського військово-історичного товариства з відповідними запитамі [19]. Збереглася відповідь Київської казенної палати від 22 травня, в якій зазначалося, що справ, котрі б стосувалися колишніх військових поселень в архіві Палати не виявлено [20]. А з Києво-Подільського управління землеволодіннями та державним майном надійшла відповідь, що в архівах управління зберігаються справи Подільського військового поселення та Києво-Подільського поселення за період з 1836 до 1861 рр., що в основному стосуються ліквідованих і конфіскованих володінь, конфіскації володінь поляків.

Археологічна діяльність. Влітку 1914 р. членами відділення було вирішено влаштувати серію археологічних екскурсій, однак початок війни не дав реалізувати заплановане. Але вже на зборах 7 лютого 1915 р. за про-

позицією Х. Ящуржинського члени відділення звернулися до Імператорського археологічного комітету з проханням надати дозвіл здійснювати розкопки у межах Уманського району [21]. 22 квітня того ж року Х. Ящуржинський доповідав членам відділення про методи та способи ведення розкопок, особливу увагу звертаючи на особливості роботи з різними видами курганів. Під час цього ж зібрання було вирішено організувати 3 травня 1915 р. екскурсію до села Розсішки (сьогодні Христинівського р-ну Черкаської обл. – *І.О.*) для огляду церкви, побудованої Іваном Гонтою у 1763 р. [22].

А 30 вересня 1915 р. на зборах відділення про результати археологічних досліджень на території Уманського повіту доповідав член відділення П.П. Курінний. Доповідь супроводжувалася демонстрацією знайдених артефактів і посиланням на історичні джерела. По завершенні доповіді було вирішено організувати під керівництвом П.П. Курінного екскурсію учнів Уманського комерційного училища до села Кочержинці (нині Уманського р-ну, Черкаської обл. – *І.О.*) для проведення подальших археологічних досліджень. Ознайомившись з результатами екскурсії (план розкопок, учнівські щоденники, що велися під керівництвом П.П. Курінного, знайдені фрагменти посуду, знаряддя праці та жіноча статуетка), члени відділення винесли глибоку вдячність керівнику екскурсії за організацію, керівництво та систематизацію знайдених матеріалів. Також під керівництвом Петра Курінного у 1915 р. було здійснено розкопки скіфського кургану у с. Кочержинці та городища у с. Косенівка [23].

Ще під час першого зібрання голова відділення Х. Ящуржинський повідомив, що допрацьовує програму етнографічних досліджень краю. На зборах 17 січня 1915 р. І. Кулик ознайомив із зібраними у різних місцевостях (здебільшого в Уманському повіті) колядками та народними піснями різних жанрів (сімейні, колискові, побутові, жартівливі, рекрутські). Під час зборів 22 квітня 1915 р. Х. Ящуржинський інформував членів відділення про спостереження у галузі народної етимології та про сприйняття населенням слів іноземного походження (монополія – малополія, нотаріус – мотаріус, Венедикт – індик та ін.) [24].

Пізніше, 13 березня 1916 р. голова відділення ознайомив членів зібрання з двома рефератами, в яких розкривалися теми народних вірувань на березень місяць і пасхальних

обрядових традицій, а на засіданні 27 листопада того ж року зачитав реферат «О гаданиях на день Св. Андрея», в якому детально навів різноманітні способи гадання та вгадування дівчатами своєї долі [25].

Не менш важливим напрямом роботи було виявлення та збереження предметів старовини. На весну 1915 р. була запланована екскурсія для огляду церков у селах Вербовата і Розсішки та каплиці на шляху від м. Умані до с. Громи Уманського повіту. З особливою відповідальністю члени відділення оглядали церкви й інші старі споруди, котрі планувалося зруйнувати. А 13 березня 1916 р. під час засідання заплановано поїздки до с. Бродецьке Звенигородського повіту у супроводі фотографа та техніка аби описати та зафотографувати старовинну церкву, котра підлягала зруйнуванню. Очолив делегацію особисто Х. Ящуржинський [26].

Під час чергових зборів відділення М. Ковесніков повідомляв про топографію підвалів приміщення Окружного Суду та про підземні ходи, що вели з підвалів у різні частини міста. Після доповіді членами товариства було вирішено посилити діяльність з дослідження підземних ходів міста та звернутися з клопотанням до керівництва Уманського окружного суду про дозвіл досліджувати підвали приміщень установи [27]. З цією ж метою членами відділення у місцевій пресі було опубліковано звернення до населення краю, в якому зазначалося, що у м. Умані часто трапляються випадки, коли під час будівництва випадково натрапляють на залишки підземних ходів (або ж по-народному «мін»). Через це назріла необхідність створення детальної карти підземних ходів, користь від якої отримали б як власники садиб, так і дослідники [28].

Лунала під час зборів товариства пропозиція створити альбом «Стара Умань», до якого мали б увійти старі фотографії з видами міста. Також пропонувалося через місцеву пресу звернутися до населення з проханням надати відповідні фотографії та гравюри для створення копій [29].

Неодноразово під час зборів члени відділення обговорювали історичні події, що пов'язані з Уманщиною та ділилися історичною або стародавньою літературою. 7 лютого 1915 р. темою для обговорення стала принесена баронесою Мейєндорф книга Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» 1864 року видання. Під час обговорення учасники зібрання

доповнювали зміст книги даними, відомими їм з інших історичних джерел. Зокрема М. Ковесніков зазначав, що «после Уманской резни город Умань опустел был настолько, что население его состояло всего из 500 душ» [30]. На наступному зібранні один з членів відділення демонстрував присутнім книги, котрі були цікаві не лише в історичному плані, але й у побутовому: «Календарь для любителей пчеловодства...» (1793 р.) та «Новый полный методический лечебник конский, скотский и других домашних животных, как-то: овец, коз и т.д.» лікаря Івана Андрієвського й ін. [31].

Зацікавила тема Коліївщини членів відділення і під час зібрання 13 березня 1916 р., так як слухалась доповідь І. Кучеренка «Гайдамачина у розповідях старожилів», що базувалась на розповідях жителів села Дмитрушки. Петро Федорович Курінний у своєму щоденнику занотував зміст доповіді та свої враження від почутого: «Гайдамаки, которых называли и «розбишаки», – это были не разбойники, а идейные мстители за угнетение народа поляками, и за поругание православия... В числе их были и выходцы из Запорожья (козаки) и духовенство, которое подвергалось преследованиям со стороны поляков. А вообще – это был простой народ, организовавший свои рати в местностях Чигиринщины, куда к монастырям собирались обиженные люди» [32]. Значно доповнив розповідь ще один член відділення, учень В. Антоновича М. Ковесніков, котрий, використовуючи дані власного архіву та історичну літературу, зробив загальну характеристику гайдамацького руху. Не залишався осторонь дискусії і П.Ф. Курінний, котрий звернув увагу на суперечності в описі руху гайдамаків до Умані: рухались Звенигородським шляхом, а зупинились біля Грекового лісу, звідки і розпочали наступ на м. Умань. Але сучасний (для членів дискусії. – *І.О.*) Звенигородський шлях і Греків ліс знаходились у протилежних кінцях міста. М. Ковесніков вважав, що гайдамаки дійсно рухались Звенигородським шляхом, але наблизившись до міста, здійснили обхід до Грекового лісу. А Х. Ящуржинський вважав, що Звенигородський шлях у час гайдамаків мав інший напрям [33].

Окрім статистичної інформації про кількість засідань відділення, їх тривалість, кількість членів та основні обговорювані питання, завдячуючи щоденниковим записам П.Ф. Курінного, детальніше дізнаємося про труднощі, що виникали у процесі діяльності.

На звернення членів відділення до міського голови м. Умані Володимира Долбіна (перед цим очолював Уманське відділення «Союза русского народа») з проханням допомоги в облаштуванні приміщення для зберігання музейних предметів надійшла відповідь, що «конечно он готов содействовать, но к сожалению, что Общество наше имеет украинофильский оттенок, и что в нем не участвуют генералы нашего города, например: Прокурор, Директор гимназии и проч.». Зазначена позиція міського голови викликала обурення у П.Ф. Курінного, котре він занотував у своєму щоденнику: «Вот наше течение в России... Даже для успеха «в сохранении памятников старины и искусства надо принадлежать к «Союзу Русского Народа» и обеспечивать «учреждение» генералами, прокурорами и проч. Иначе всякое, даже вполне благонамеренное общество, может быть кризисно вредным; в особенности же вся эта «истинно-русская дрянь» почему-то боится и не любит малороссов... Тут, «истинно русским» (черносотенцам), открыто поле деятельности... Они занимаются доносами и всякой клеветой на украинцев и за это получают расположение «начальства», и чем больше врут, тем больше «услуг» оказывают... В результате обманутое черносотенцами правительство вынуждено (к беспокойству)... питать недоверие ко многим вполне благонамеренным людям только потому, что они украинцы и говорят иногда по-украински» [34].

У планах відділення було укладення економічного опису Уманської округи. Для реалізації цього задуму планувалося почергово здійснити опис районів, що входили до складу округи. У фонді П.П. Курінного зберігся план економічного опису Христинівського району. У відповідності із задумом, майбутня праця мала складатися з двох великих частин: історико-економічного опису району та стратегічно-економічного дослідження сучасного стану району. Для цього планувалося розшукати історичні матеріали (грамоти, інвентарні плани королівських і приватних маєтків, архівні документи). На знайдені матеріали планувалося завести картки й укласти каталог, скласти узагальнюючі та порівняльні таблиці, накреслити наукові мапи [35].

Один з останніх записів про діяльність Уманського відділення Київського товариства у щоденнику П.Ф. Курінного датується 8 вересням 1917 р. Саме тоді новим Головою відділення було обрано Петра Петровича Курінного, але з записів його батька дізнаємося,

що П. Курінний цьому обранню не зрадів, адже вважав, що «в должность Председателя надлежит избрать лицо «влиятельное», так сказать – «с положением», которое могло бы привлечь в Общество членов своими связями и знакомствами, или громким титулом» [36].

Отже, діяльність Уманського відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва залишила помітний склад в історії пам'яткоохоронної справи Уманщини. Значний масив інформації про діяльність відділення отримуємо завдяки документам родини Курінних – щоденнику П.Ф. Курінного та протоколам, звітам, листам, газетним вирізкам, плану праць, котрі збереглися в особовому фонді П.П. Курінного у науковому архіві Інституту археології НАН України. Аналізуючи ці документи, умовно можна виділити кілька напрямів діяльності, в яких членам відділення вдалося досягти найбільших результатів: архівний, археологічний, етнографічний. Була здійснена значна пошукова діяльність з виявлення архіву колишнього Уманського військового поселення, оглянуто збірки документів Уманського Успенського собору, Уманського духовного училища й ін. установ. Окрім опису археологічних пам'яток, з ініціативи відділення здійснювалися численні археологічні дослідження території Уманщини. Значна робота була пророблена щодо збору спогадів старожилів і запису народних пісень, дум, переказів. З документів родини Курінних дізнаємося і про інші аспекти діяльності відділення: опис пам'яток старовини, збір фотоматеріалів для видання альбому «Стара Умань», обговорення подій з історії краю, формування історичної бібліотеки, збір експонатів для відкриття музею й ін. З 8 вересня 1917 р. головою Уманського відділення Київського товариства пам'яток старовини і мистецтва було обрано П.П. Курінного. Вважаємо, що діяльність Уманського відділення з цього моменту та до припинення його існування

залишають перспективи для подальшого вивчення досвіду діяльності пам'яткоохоронної організації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Федорова Л.Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України / Л.Д. Федорова. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – С. 7.
2. Григор'єва Т. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / Т. Григор'єва, Т. Денисенко // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т. 3. Історія. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1993. – С. 116.
3. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ), ф.10, № К-6/в, арк.1.
4. Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва / І. Гирич // Пам'ятки України. – 1988. – № 3. – С. 58-59.
5. Григор'єва Т. Вказ. пр. – С. 115-122.
6. Качковська Л. Вивчення організаційно-розпорядчої документації (1910-1913 рр.) Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва щодо збереження культурної спадщини Правобережної України / Л. Качковська // Волинський музейний вісник: Наук. зб. – Вип. 7. – Луцьк, 2015. – С. 33-38.
7. Федорова Л.Д. Вказ. пр. – 296 с.
8. НА ІА НАНУ, ф. 10, № К-6/а, 17 арк.
9. Там само, № К-6/б, 4 арк.
10. Там само, № К-6/в, 78 арк.
11. Там само, № К-6/г, 7 арк.
12. Там само, № К-6/д, 7 арк.
13. Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного / за ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344 с.
14. НА ІА НАНУ, ф. 10, № К-6/а, арк.1.
15. Там само, № К-6/в, арк.28.
16. Там само, арк.35.
17. Там само, арк.1.
18. Там само, арк.4.
19. Там само, арк.47.
20. Там само, № К-6/б, арк. 12.
21. Там само, № К-6/в, арк. 47.
22. Умань і уманчани... – С. 107.
23. НА ІА НАНУ, ф.10, № К-6/в, арк.56.
24. Там само, арк.49.
25. Умань і уманчани... – С. 211.
26. Там само. – С. 152.
27. НА ІА НАНУ, ф.10, № К-6/в, арк.48.
28. Там само, № К-6/б, арк.4.
29. Там само, № К-6/в, арк.49.
30. Умань і уманчани... – С. 83.
31. НА ІА НАНУ, ф.10, № К-6/в, арк.49.
32. Умань і уманчани... – С. 152.
33. НА ІА НАНУ, ф.10, № К-6/в, арк.67.
34. Умань і уманчани... – С. 183-184.
35. НА ІА НАНУ, ф.10, № К-6/д, 7 арк.
36. Умань і уманчани... – С. 269.

Опацький Ігор Уманське відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (за матеріалами родини Курінних)

На основі архівних документів з особового фонду Петра Петровича Курінного (1894-1972) та щоденникових записів його батька Петра Федоровича Курінного (1852-1931) аналізується діяльність Уманського відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Встановлено основні напрями діяльності відділення. Оцінено потуги членів відділення з пошуку архівів колишнього Уманського військового поселення та підняття питання з необхідності вивчення та збереження архівів багатьох Уманських організацій. Охарактеризовано наукові дискусії, що виникали між членами відділення під час робочих зібрань.

Ключові слова: Умань, пам'яткоохоронна діяльність, археологічні дослідження, архіви, етнографічні матеріали

Опацький Ігор Уманское отделение Киевского общества охраны памятников общества охраны памятников старины и искусства (по материалам семьи Куринных)

На основе архивных документов из личного фонда Петра Петровича Куринного (1894-1972) и дневниковых записей его отца Петра Федоровича Куринного (1852-1931) анализируется деятельность Уманского отделения Киевского

общества охраны памятников старины и искусства. Установлены основные направления деятельности отделения. Оценены старания членов отделения по поиску архивов бывшего Уманского военного поселения и поднятие вопроса необходимости изучения и сохранения архивов многих Уманских организаций. Охарактеризованы научные дискуссии, которые возникали между членами отделения во время рабочих собраний.

Ключевые слова: Умань, охрана памятников истории и культуры, археологические исследования, архивы, этнографические материалы

Opatskyi Ihor Uman branch of Kyiv society for antiquities and arts protection (by the materials of the Kurinnyi' family)

Based on archival documents from the personnel fund of Petro P. Kurinnyi (1894-1972) and his father's diary Petro F. Kurinnyi (1852-1931) the activity of Uman branch of Kyiv Society for antiquities and arts protection had been analyzed. The following basic directions of the activities: archaeological, archival, and ethnographic had been stated. It was found that the members of the society carried out a considerable work on the study of archaeological sites of Uman region, archaeological excursions had been periodically initiated and carried out. The antiquity and arts investigation had been conducted during the mentioned excursions. The branch members tried to find the archives of the former Uman military settlements. The special attention was paid to the detection of underground tunnels and to the plans of making their detailed map. Attention is drawn to the ethnographic and other activities of the branch.

Scientific debates that had arisen between members of the branch during working meetings were characterized. The society members actively discussed the issues related to the key moments of Uman history. Due to the meetings protocols, the work of the most active members of the branch had been analyzed.

It was found that Khrysanf Yaschurzhytskyi had been heading the branch of Kyiv Society for Antiquities and Arts Protection for a long time, but from September 8, 1917 he branch was headed by Petro Kurinnyi. His father – Petro F. Kurinnyi held the position of treasurer.

The study allows the conclusion that the members of the Uman branch of Kyiv Society for Antiquities and Arts Protection made a large amount of work for the descriptions, research and preservation of various types of antiquities and arts in Uman region. Military actions and events of the revolution were in the way of implementation of many planned activities.

Keywords: Uman, reserve activities, archaeological research, archives, ethnographic materials

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Надійшла до редакції 24.11.2016 р.